

Ks. Michał Mraczek¹

Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu

ORCID: 0000-0001-9583-9316

**PIESZA PIELGRZYMKA POLONIJNA Z CHICAGO
DO SANKTUARIUM MATKI BOŻEJ CZĘSTOCHOWSKIEJ
W MERRILLVILLE JAKO PRZYKŁAD POLSKIEJ
INICJATYWY DUSZPASTERSKIEJ REALIZOWANEJ
W KRAJU EMIGRACJI**

*POLISH COMMUNITY WALKING PILGRIMAGE FROM CHICAGO TO
THE SHRINE OF OUR LADY OF CZĘSTOCHOWA IN MERRILLVILLE
AS AN EXAMPLE OF A POLISH PASTORAL MINISTRY INITIATIVE
CARRIED OUT IN A COUNTRY OF EMIGRATION*

ABSTRACT:

The article takes up the issue of a Polish community walking pilgrimage from Chicago to the Shrine of Our Lady of Częstochowa in Merrillville. It is an example of the transfer of a Polish pastoral ministry initiative to a country of emigration. Such a phenomenon is observed among various groups of migrants in the United States and concerns, among others, Catholic migrants from Europe. The pilgrimage discussed in the article refers directly to the well-known tradition in Poland of going on a pilgrimage on foot to Jasna Góra in Częstochowa. The article in individual sections presents the theology of pilgrimage, the history of the creation of the Marian shrine in Merrillville, the origins of walking pilgrimage to this site, the course of the annual walking pilgrimage, and the current pastoral challenges

Artykuł podejmuje zagadnienie pieszej pielgrzymki polonijnej z Chicago do Sanktuarium Matki Bożej Częstochowskiej w Merrillville. Jest ona przykładem przeniesienia polskiej inicjatywy duszpasterskiej do kraju emigracji. Takie zjawisko jest obserwowane wśród różnych grup migrantów w Stanach Zjednoczonych i dotyczy m.in. katolickich emigrantów z Europy. Omawiana w artykule pielgrzymka nawiązuje wprost do znanej w Polsce tradycji pieszego pielgrzymowania na Jasną Górę w Częstochowie. Artykuł w poszczególnych częściach przedstawia teologię pielgrzymowania, historię powstania sanktuarium maryjnego w Merrillville, początki pieszej pielgrzymki do tego miejsca, przebieg dorocznej pieszej pielgrzymki, a także aktualne wyzwania pastoralne związane z tą

¹ Ks. dr Michał Mraczek, kapłan archidiecezji wrocławskiej; adiunkt przy Katedrze Teologii Pastoralnej Szczegółowej w Instytucie Historii Kościoła i Teologii Pastoralnej PWT we Wrocławiu; sekretarz abp. Metropolity Wrocławskiego (michal.mraczek@pwt.wroc.pl).

of this pastoral ministry initiative. Apart from its purely religious significance, the Polish community pilgrimage, which is a manifestation of piety, also contributes to the maintenance of the national and cultural identity of Polish emigrants in the United States.

duszpasterską inicjatywą. Pielgrzymka polonijna będąca przejawem pobożności ludowej oprócz swego czysto religijnego znaczenia przyczynia się również do podtrzymywania tożsamości narodowej i kulturowej polskich emigrantów w Stanach Zjednoczonych.

Słowa kluczowe: piesza pielgrzymka, duszpasterstwo polskojęzyczne, Polonia w USA, Chicago, Merrillville

Keywords: walking pilgrimage, Polish-speaking pastoral care, Polish community in the USA Chicago, Merrillville

Polacy, którzy żyją na emigracji, przenoszą do nowego miejsca życia wiele elementów ze swojej tradycji i kultury. Jest to zresztą zjawisko, które dotyczy również innych grup emigrantów. Rodacy, którzy znaleźli się w Stanach Zjednoczonych, od samego początku wykazywali bardzo silne przywiązanie do wiary, dzięki czemu katolicyzm polski został zarówno przeniesiony, jak i silnie zakorzeniony w nowym kraju bardzo szybko, a początek temu dało założenie pierwszych polskich parafii w miejscowościach Panna Maria w Teksasie w 1854 r. oraz w Parisville w Michigan w 1857 r.² Tym, co odznaczało polskich emigrantów, było przywiązanie do Kościoła rzymskokatolickiego w takim kształcie, jaki znali ze Starego Kraju, z całym doświadczeniem polskiej obrzędowości z jej zewnętrznymi przejawami³. Jedną z takich form, która wyraża religijność i pobożność ludową, jest pielgrzymka⁴.

Zjawisko przenoszenia tradycji pielgrzymowania przez migrantów jest dostrzegalne w Stanach Zjednoczonych i dotyczy zarówno emigrantów katolickich z krajów Europy Zachodniej, jak i emigrantów hinduskich z krajów azjatyckich. Aby jednak mógł pojawić się ruch pielgrzymkowy, konieczne jest do tego odpowiednie miejsce, które przez wiernych zostanie uznane za właściwe jako cel pielgrzymki⁵. Dla Polonii zamieszkującej Chicago i jego okolice takim szczególnym miejscem stało się Sanktuarium Matki Bożej Częstochowskiej w Merrillville w stanie Indiana, położone w bliskości metropolii chicagowskiej. W świetle najnowszych danych statystycznych z lat 2018–2022 na tym obszarze w stanie

² Por. D.S. Buczek, *Kultura religijna Polonii. Analiza zagadnień*, w: *Polonia Amerykańska. Przeszłość i współczesność*, red. H. Kubiak, E. Kusielewicz, T. Gromada, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988, s. 298.

³ Por. B. Leś, *Życie religijne Polonii Amerykańskiej*, w: *Polonia Amerykańska...*, s. 337n.

⁴ Por. Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscyplin Sakramentów, *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii* (2002), nr 279.

⁵ Por. C. Prorok, *Transplanting pilgrimage traditions in the Americas*, „The Geographical Review” vol. 93, no. 3 (July 2003), s. 283.

Illinois mieszka 807 077 osób, a stanie Indiana 192 812 osób, które podają swoje pochodzenie jako polskie⁶.

W niniejszym artykule będziemy chcieli ukazać fenomen pieszej pielgrzymki polonijnej z Chicago do wspomnianego sanktuarium w Merrillville. Jest ona przykładem przeniesienia tradycji pieszego pielgrzymowania z różnych zakątków Polski do Sanktuarium na Jasnej Górze w Częstochowie na grunt amerykański. Artykuł będzie przedstawiał teologię pielgrzymowania, początki sanktuarium w Merrillville i związanego z nim ruchu pielgrzymkowego, przebieg dorocznej pieszej pielgrzymki oraz wyzwania pastoralne dotyczącego tego wydarzenia.

TEOLOGIA PIELGRZYMOWANIA

Spółeczny oraz indywidualny kult stanowią najbardziej widoczne i zewnętrznie demonstrowane elementy religii. W ten sposób każdy wierny ma możliwość wyrażania swojego odniesienia do Pana Boga. Sobór Watykański II wskazuje na dwie podstawowe formy wyrażania tego kultu: pierwszą i najważniejszą jest liturgia Kościoła, a drugą inne formy które są określane jako „pobożne praktyki ludu chrześcijańskiego”. Mogą one przyjmować rozmaite formy i kształt, a ich czynnik różnicujący może stanowić czas, miejsce czy kultura konkretnego narodu. Niektóre będą znane w całym Kościele, a inne tylko w określonych krajach, regionach czy poszczególnych Kościołach partykularnych albo wspólnotach zakonnych. Zawsze jednak należą do chrześcijańskiego kultu i domagają się zachowania, pielęgnowania i rozwijania⁷. Przypomina o tym wydane przez Kongregację ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii*, które „zwraca uwagę na konieczność zachowania także innych różnorodnych form chrześcijańskiej pobożności ludowej, które – zgodnie z nauką Soboru Watykańskiego II – stanowią owocny wkład w życie Kościoła w zjednoczeniu z Chrystusem”⁸.

Tak jak zauważyliśmy we wstępie, jedną z takich form pobożności jest pielgrzymka, która jest zjawiskiem znanym w różnych religiach. Ksiądz prof. M. Ostrowski pielgrzymkę definiuje „jako podróż o religijnym charakterze podjętą przez wierzącego człowieka ku miejscu uznanemu za święte, w którym spodziewa się on bliższego spotkania z Bogiem i doznania Jego szczególnych łask”⁹. W podobny sposób zagadnienie ujmuje prof. W. Świątkiewicz, który zauważa,

⁶ Por. *United States Census Bureau, American Community Survey – People Reporting Ancestry* (2022: ACS 5-Year Estimates Detailed Tables), [https://data.census.gov/table/ACSDT1Y2022.B04006?g=010XX00US\\$0400000](https://data.census.gov/table/ACSDT1Y2022.B04006?g=010XX00US$0400000) [dostęp: 16.12.2023].

⁷ Por. C. Krakowiak, *Z teologii pielgrzymowania i pielgrzymki*, w: *Homo Viator. Człowiek – duszpasterstwo – Kościół. Od pielgrzymki do ekologii*, red. J. Brusilo, Kraków 2022, s. 115-116.

⁸ Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii*, nr 1.

⁹ M. Ostrowski, *Jesteśmy pielgrzymami przed Tobą*, Kraków 2005, s. 9.

że literatura teologiczna, jak również socjologiczna określają pielgrzymkę za zwyczaj jako wędrówkę, podróż, drogę czy pobożną praktykę. Każde z tych ujęć podkreśla fakt, że istotnymi elementami pielgrzymki jest miejsce święte, wymiar duchowy tej praktyki oraz doświadczenie Boga. Interesującą próbę zdefiniowania pielgrzymowania znajdujemy w materiałach przygotowanych na Deutsche Katholikentag w Aachen w 1986 r., że „pielgrzymowanie jest szansą odbicia całokształtu życia człowieka przez symboliczne, ale konkretne działania i powiązanie go z wiarą”¹⁰. Zagadnienie pielgrzymowania ściśle wiąże się z teologią drogi, a sam człowiek określony zostaje jako *homo viator*, czyli podróżny, wędrowiec, urzędowy posłaniec. Teologia posłuży się w tym miejscu również terminem *homo peregrinus*, czyli obcy, obcokrajowiec czy niemający prawa obywatelstwa. Oba terminy są często stosowane zamiennie, ponieważ wyrażają prawdę o tym, że człowiek w doczesności znajduje się w nieustannym ruchu, a patrząc na niego w porządku duchowym widzimy, że znajduje się w drodze z obecnego świata do wieczności¹¹. Pielgrzymka jest swego rodzaju wędrówką, dzięki której człowiek może pokonywać i przezwycięzać rozdźwięk między codziennym, nierzadko banalnym życiem, a takim życiem, które będzie zgodne z ideałem wynikającym w wyznawanej wiary. Doświadczenie *sacrum* podczas pielgrzymowania ma stanowić w tym pomoc¹².

Poszukując źródeł do teologicznego poznania znaczenia pielgrzymowania, niewątpliwie należy zwrócić uwagę na biblijne zakorzenienie tego zjawiska, czego dowody znajdujemy zarówno w księgach Starego, jak i Nowego Testamentu¹³. Chcąc wskazać pierwszą historyczną pielgrzymkę, należy za nią uznać wędrówkę Abrahama, który wyruszył do ziemi obiecanej wskazanej mu przez Boga, opuszczając przy tym swoje dotychczasowe miejsce zamieszkania w Ur chaldejskim. Kolejną pielgrzymką była trwająca czterdzieści lat wędrówka narodu wybranego z Egiptu do ziemi Kanaan¹⁴. Miejscem pielgrzymowania dla Izraelitów była świątynia jerozolimska wraz z umieszczoną w niej Arką Przymierza. Każdy mężczyzna zgodnie z prawem zapisanym w Księdze Wyjścia (Wj 23,17) powinien każdego roku trzykrotnie pielgrzymować do tego świętego miejsca. Wspomniane prawo przestrzegała zarówno Święta Rodzina z Nazaretu, jak i sam Jezus, który pielgrzymował do Jerozolimy¹⁵. W swoich początkach Kościół

¹⁰ Por. W. Świątkiewicz, *Viatores non eunt, ut eant. Pielgrzymowanie we współczesnej Polsce jako przejaw duchowości i styl życia*, w: *Pomiędzy sekularyzacją i religijnymżywieniem. Podobieństwa i różnice w przemianach religijnych w Polsce i w Niemczech*, red. E. Firlit, M. Hainz, M. Libiszowska-Żółtkowska, G. Pickel, D. Pollack, Kraków 2012, s. 406.

¹¹ Por. M. Ostrowski, *Duszpasterstwo w świecie turystyki*, Kraków 2020, s. 38-39.

¹² Por. W. Przygoda, *Pastoralny wymiar pielgrzymowania*, w: *Homo Viator. Człowiek – duszpasterstwo – Kościół. Od pielgrzymki do ekologii*, red. J. Brusilo, Kraków 2022, s. 150.

¹³ Por. Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii*, nr 280.

¹⁴ Por. M. Ostrowski, *Jesteśmy pielgrzymami przed Tobą*, Kraków 2005, s. 25.

¹⁵ Por. C. Krakowiak, *Z teologii pielgrzymowania...*, s. 116-117.

z pewną rezerwą odnosił się do praktyki pielgrzymowania, głównie chcąc uniknąć skażenia wpływami hebrajskimi i pogańskimi. W tym okresie pierwszych trzech wieków zaczęła się tworzyć praktyka nawiedzania miejsc, gdzie znajdowały się groby męczenników. Sytuacja zmieniła się diametralnie za panowania Konstantyna Wielkiego wraz z zaprzestaniem prześladowań chrześcijan. Od tego czasu rozwinęła się praktyka pielgrzymowania głównie do Ziemi Świętej, do miejsc związanych z życiem Chrystusa. Jednocześnie rozwijał się ruch pątniczy do grobów męczenników, miejsc ich śmierci i tam, gdzie znajdowały się ich relikwie. W tym samym okresie zaczęły pojawiać się pielgrzymki do miejsc, gdzie mieszkali pustelnicy, aby znaleźć otrzymać tam rady i umocnienie. Dało to początek trwającemu do dziś zjawisku pielgrzymowania do ośrodków monastycznych. W średniowieczu rozwinął się ruch pielgrzymkowy do Rzymu, ale również ukształtowała się sieć szlaków do sanktuariów św. Jakuba w Compostelli czy do grobu św. Marcina w Tours. Po okresie wypraw krzyżowych i w związku z trudnościami w dostępie do Ziemi Świętej, w różnych miejscach zaczęły powstawać imitacje Jerozolimy, czyli tzw. kalwarie. Powstając w miejscach o ukształtowaniu podobnym do świętego miasta i odtwarzając jego przestrzenne i architektoniczne wzory, szybko zaczęły się stawać celem licznych pielgrzymów. Interesujący jest fakt, że stosunkowo późno popularne stały się pielgrzymki do miejsc związanych z osobą Matki Najświętszej. Istniały co prawda już w pierwszych wiekach miejsca kultu Maryi w Rzymie, Antiochii, Konstantynopolu czy Jerozolimie, które wierni nawiedzali, ale dopiero późne średniowiecze i okres kontrreformacji to czas kiedy pielgrzymki te zyskały rozgłos, a dzisiaj stanowią największy odsetek spośród wszystkich pielgrzymek¹⁶. Najliczniej odwiedzane przez pielgrzymów sanktuaria na świecie to właśnie sanktuaria maryjne: Matki Bożej z Guadalupe w Meksyku z liczbą ok. 20 mln pątników rocznie i Matki Bożej z Aparecidy w Brazylii z liczbą ok. 11 mln pątników rocznie¹⁷. W Polsce pierwsze miejsce wśród wszystkich miejsc pielgrzymkowych zajmuje Jasnogórskie Sanktuarium Najświętszej Maryi Panny w Częstochowie. Od czasów pierwszej pielgrzymki Jana Pawła II do Polski w 1979 r. miejsce to odwiedza rocznie od 4 do 5 mln pątników¹⁸, a tym samym jest to największe na świecie sanktuarium maryjne, które nie jest związane z żadnymi objawieniami. Od wieków aż po dzień dzisiejszy jest to najważniejsze dla Polaków sanktuarium¹⁹.

¹⁶ Por. M. Ostrowski, *Jesteśmy pielgrzymami...*, s. 26-30.

¹⁷ Por. W. Świątkiewicz, *Viatores non eunt, ut eant...*, s. 403.

¹⁸ Spadek liczby pielgrzymów miał miejsce w czasie pandemii COVID-19 w 2020 r., co było związane z restrykcjami sanitarnymi. Obecnie następuje odradzanie się ruchu pielgrzymkowego, w 2022 r. było to 2,5 mln pielgrzymów, a w 2023 r. już 3,6 mln – dane: Biuro Prasowe Jasnej Góry.

¹⁹ Por. A. Jackowski, I. Sołjan, E. Bilska, *Ośrodki turystyki religijnej w Polsce i perspektywy ich rozwoju*, „Turyzm” 9,1 (1999), s. 95-96.

POWSTANIE KOŚCIOŁA I SANKTUARIUM W MERRILLVILLE

Powstanie kościoła Matki Bożej Częstochowskiej w Merrillville było związane ze zwiększającą się liczbą wiernych wobec których w tym miejscu podejmowali posługę duszpasterską księża Salwatorianie. Decyzja o budowie świątyni zapadła w 1982 r. W czasie uroczystości Bożego Ciała udano się uroczyście na miejsce, gdzie miała rozpocząć się budowa, a w miejscu, gdzie miał stanąć główny ołtarz planowanego kościoła, został umieszczony jeden z czterech ołtarzy przygotowywanych na Uroczystość Najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa. Rozpoczęcie budowy nastąpiło w sierpniu 1982 r., a szczególnym znakiem łączności tego miejsca z duchową stolicą Polski był kamień węgielny, który 26 sierpnia 1982 r. został położony na ołtarzu w kaplicy Cudownego Obrazu na Jasnej Górze w Uroczystość NMP Częstochowskiej i poświęcony, a następnie przywieziony do Merrillville i uroczyście wmurowany w czasie uroczystości 7 listopada 1982 r. Tym samym budujący się kościół został związany z sanktuarium jasnogórskim w rocznicę 600-lecia jego powstania i obecności wizerunku Czarnej Madonny na Jasnej Górze. Prace budowlane zostały zakończone po roku, dzięki czemu już 28 sierpnia 1983 można było dokonać uroczystego poświęcenia nowego kościoła, który stał się darem Polonii Amerykańskiej z okazji 600-lecia sanktuarium na Jasnej Górze²⁰. W przypadku tego miejsca możemy dostrzec zjawisko kształtowania się sanktuarium, które jest związane z miejscem pielgrzymowania znanym z kraju ojczystego. Dzieje się tak właśnie wśród różnych grup migrantów – z braku miejsc pielgrzymkowych w kraju, w którym się znaleźli, tworzą nowe sanktuarium, gdzie czczony jest święty wizerunek znany im z kraju pochodzenia. Nowe miejsce pielgrzymowania jest nawiązaniem wprost do sanktuarium z ojczyzny pochodzenia²¹. Proces ten w przypadku Kościoła Matki Bożej Częstochowskiej w Merrillville wymagał czasu, ale postępujący oddolnie rozwój tego miejsca, a szczególnie ruchu pielgrzymkowego spowodował, że kościół został ustanowiony sanktuarium. Tego aktu dokonał 8 grudnia 2011 r. biskup Dale J. Melczek ordynariusz diecezji Gary, na terenie której znajduje się świątynia²². Jednym z warunków wskazywanych przez Kodeks Prawa Kanonicznego, aby dany kościół czy miejsce święte mogło zostać uznane za sanktuarium, jest liczne pielgrzymowanie wiernych, którzy kierują się w tym szczególną pobożnością²³. Ten związek podkreśla również *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii*: „Pielgrzymowanie pozostaje w ścisłym związku z sanktuarium jako bardzo rozpowszechniony i charakterystyczny wyraz pobożności ludowej. Sekularyzm naszych czasów

²⁰ Por. B. M. Jakubiec, *Chicagowska Częstochowa*, Kraków 2021, s. 53-56.

²¹ Por. C.V. Prorok, *Transplanting pilgrimage traditions...*, s. 291.

²² Por. B.M. Jakubiec, *Chicagowska Częstochowa*, s. 78.

²³ Por. Kodeks Prawa Kanonicznego, kan. 1230.

nie osłabił zainteresowania sanktuariami oraz uczestnictwem w pielgrzymkach, wręcz przeciwnie – jest ono wśród wiernych ciągle żywe”²⁴.

Tak jak już zostało to zauważone, od momentu wybudowania kościoła pod wezwaniem Matki Bożej Częstochowskiej do tego miejsca zaczęli przybywać Polacy, którzy odnajdywali tutaj szczególną przestrzeń do modlitwy i wyciszenia. Kopia Cudownego Obrazu sprawiała, że odnajdywali tutaj również odrobinę Polski. Szczególnie w polskiej tradycji miejsca pielgrzymkowe i pielgrzymki pozostawały bardzo często w związku z funkcjami narodowymi, kulturowymi, politycznymi czy społecznymi widzianymi w szerszym kontekście historycznym w którym realizował się określony model religijności. Stąd szczególnie np. w okresie zaborów, pielgrzymowanie oprócz swojego religijnego wymiaru miało ogromne znaczenie w podtrzymywaniu więzi kulturowych polskiej wspólnoty narodowej, która została pozbawiona państwowości. Uczestnictwo w pielgrzymkach podtrzymywało więzi narodowe i utwierdzało polską tożsamość związaną tak bardzo mocno z korzeniami katolickim. Podobnie było w okresie komunizmu, kiedy ten rozszerzony zakres funkcji pielgrzymowania był podtrzymywany²⁵. Podobne zjawisko możemy zauważyć właśnie w przypadku zjawiska pielgrzymowania naszych rodaków poza granicami kraju, gdzie oprócz funkcji ściśle religijnej pielgrzymowanie pełni również funkcję podtrzymywania tożsamości narodowej i kulturowej.

Obok indywidualnego ruchu pielgrzymkowego, szczególnym zjawiskiem są coroczne piesze pielgrzymki z Chicago do Merrillville. Jest to tym bardziej warte zauważenia, ponieważ pieszy ruch pielgrzymkowy w Stanach Zjednoczonych jest zjawiskiem rzadkim. Początki pieszego pielgrzymowania do Merrillville są związane z sanktuarium Matki Bożej Ludźmierskiej w Munster w stanie Indiana. Do tego prowadzonego przez ojców karmelitów miejsca wyruszyła z Chicago z parafii św. Brunona pierwsza piesza pielgrzymka, której inicjatorem i pomysłodawcą był Leszek Kubera. Miała ona miejsce 28 listopada 1987 r. i uczestniczyło w niej siedem osób, którzy w ciągu jednego dnia podjęli trud pieszej wędrówki w intencji ofiar obozów koncentracyjnych z czasów II wojny światowej. Pomimo bardzo skromnego początku pod względem liczby uczestników podobna pielgrzymka została zorganizowana w następnym roku, z uwzględnieniem sugestii ówczesnego przeora z Munster o. Tomasza Bałysa, aby pielgrzymkę przesunąć na czas lata, ze względu na niesprzyjającą pogodę w okresie jesienno – zimowym. Pielgrzymka, która odbyła w 1988 r., trwała również jeden dzień i zgromadziła pięćdziesiąt trzech uczestników, co było znaczącym wzrostem. Wtedy również zapadła decyzja o wydłużeniu jej trasy do Merrillville, a tym samym

²⁴ Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii, nr 261.

²⁵ Por. W. Świątkiewicz, *Viatores non eunt, ut eant...*, s. 410n.

o wydłużeniu czasu jej trwania o jeden dzień. Pierwsza piesza pielgrzymka do Merrillville²⁶ odbyła się 26–27 sierpnia 1989 r. Wyruszyła ona spod Domu Podhalan w Chicago i pierwszego dnia dotarła do Munster, gdzie ojcowie karmelici udzielili miejsca na nocny postój i odpoczynek. Kolejnego dnia pielgrzymka dotarła do Merrillville. Liczba uczestników ponownie się zwiększyła i wynosiła około 150 osób²⁷. Kolejne lata przyniosły dalszy wzrost liczby uczestników, który przedstawia poniższa tabela.

Rok	Liczba uczestników (ok.)	Hasło przewodnie
1990	230	Do Syna prowadź nas
1991	1000	Maryjo, ucz nas
1992	700	Królowo święta, Pośredniczko ludzi, bądź nam miłosierna
1993	950	Obdarz nas pokojem
1994	1200	Opiekunko rodzin, módl się na nami
1995	1500	Tobie zawieramy sprawę życia
1996	2000	Oto Matka Twoja
1997	2500	Przez Maryję do Jezusa
1998	3000	Totus Tuus
1999	3200	Maryjo, Ty znasz Drogę
2000	4000	Matko przebaczenia

W przedstawionym okresie, nastąpiły dwie istotne zmiany związane z organizacją pielgrzymki. W 1994 r. termin pielgrzymki został przesunięty z ostatniej niedzieli sierpnia (związany z odbywającym się odpustem Matki Bożej Częstochowskiej) na drugą niedzielę sierpnia, kiedy odbywają się praktykowane od wielu lat nabożeństwa fatimskie. Dodatkowo termin ten jest związany z bliską uroczystością Wniebowzięcia Matki Bożej. Zmiana ta była podyktowana głównie licznym udziałem młodzieży, która pod koniec sierpnia rozpoczyna już naukę w szkołach, a termin wcześniejszy okazał się pod tym względem o wiele lepszy. W 1995 r. została skrócona trasa pielgrzymki – zmieniono miejsce jej rozpoczęcia. Wyruszenie z położonego na południu Chicago kościoła pw. św.

²⁶ Należy wyjaśnić kwestię numeracji pieszych pielgrzymek, ponieważ ta historycznie pierwsza pielgrzymka, której celem było Merrillville, została oznaczona numerem drugim. Wynika to z faktu, że pierwsze dwie piesze pielgrzymki, które docierały tylko do Munster, zostały włączone w numerację pielgrzymek do Merrillville. Pielgrzymka w 1987 r. została oznaczona jako zerowa, a ta w 1988 r. jako pierwsza.

²⁷ Por. B.M. Jakubiec, *Chicagowska Częstochowa*, s. 102-104.

Michała sprawiło, że pierwszy sobotni etap pielgrzymki skrócił się z 45 km do 30 km²⁸. Tradycją stało się również zapraszanie każdego roku specjalnego gościa honorowego, którym zazwyczaj jest jeden z biskupów z Polski, choć nie tylko. Można uznać, że ten okres sprawił, że pielgrzymka nabrała konkretnego kształtu i jest w nim kontynuowana do dziś. Liczba pielgrzymów na przestrzeni lat utrzymywała się w tendencji wzrostowej, by osiągnąć liczbę 6500 w 2015 r. czy ponad 7000 w 2016 r.²⁹ Należy jednak przyjąć, że liczba pielgrzymów ustabilizowała się na poziomie między 4000 a 5000. W 2020 r. pielgrzymka nie mogła się odbyć z powodu pandemii COVID-19 i restrykcji sanitarnych obowiązujących w stanach Illinois oraz Indiana. Trasę pielgrzymki w terminie 8–9 sierpnia przeszło tylko 9 osób, a całość była transmitowana w internecie. W latach 2021–2022 liczba uczestników spadła do poziomu 3500, ale w 2023 r. wzrosła ponownie do 5500 uczestników³⁰.

ORGANIZACJA I PRZEBIEG PIELGRZYMKI

Pieszce pielgrzymowanie na Jasną Górę, którego tradycje sięgają w niektórych przypadkach kilkuset lat wstecz, są swoistym fenomenem religijnym i społecznym na skalę światową. Doświadczenia tego sanktuarium związane z organizacją pieszych pielgrzymek są wykorzystywane w dużym stopniu w innych miejscach zarówno w Europie, jak i na innych kontynentach: amerykańskim, australijskim czy afrykańskim³¹. Opisywane zjawisko jest widoczne w przypadku przebiegu i organizacji pieszej pielgrzymki do Merrillville, która wzoruje się na pieszych pielgrzymkach na Jasną Górę, choć oczywiście są zauważalne również pewne różnice podyktowane lokalnymi uwarunkowaniami.

Jest rzeczą wiadomą, że samo przygotowanie do pielgrzymki musi rozpocząć się dużo wcześniej niż sama pielgrzymka. Jak pokazuje doświadczenie, od jej właściwego przygotowania zależy jej przyszłość i owocność³². Stąd każdorazowym przygotowaniem pielgrzymki zajmuje się komitet organizacyjny, składający się z ludzi w większości od lat zaangażowanych w to dzieło, a całość działań koordynują księża salwatorianie. Przejście tak dużej grupy ludzi domaga się uzyskania wymaganych prawem pozwoleń w dwóch stanach, przez które przechodzi pielgrzymka oraz wsparcia lokalnych jednostek policji w celu zabezpieczenia przejścia. Podobnie jak w przypadku znanych z polski pieszych pielgrzymek, również i w tym wypadku mamy do czynienia ze służbami pielgrzymkowymi: logistyczną,

²⁸ Por. tamże, s. 105n.

²⁹ Por. tamże, s. 115.

³⁰ Por. *Kronika Pieszych Polonijnych Pielgrzymek z Chicago do Sanktuarium Matki Bożej Częstochowskiej w Merrillville, Indiana USA*, s. 18n (archiwum Sanktuarium).

³¹ Por. A. Jackowski, I. Sołjan, E. Bilska, *Ośrodki turystyki religijnej...*, s. 96.

³² Por. M. Ostrowski, *Jesteśmy pielgrzymami...*, s. 201n.

transportową, medyczną, muzyczną, porządkową czy nagłośnieniową (w przypadku tej pielgrzymki nagłośnienie nie jest niesione przez pielgrzymów, ale umieszczone na samochodach)³³. Aby uczestniczyć w pielgrzymce, należy się na nią zapisać w kilku wyznaczonych miejscach lub przez specjalną stronę internetową oraz wnieść opłatę, która obejmuje: legitymację pielgrzyma, chustę pielgrzymkową, znaczek, transport ciężkiego bagażu, napoje na trasie, kolację i śniadanie w Munster, toalety podczas postojów, namioty noclegowe w Munster oraz zabezpieczenie ze strony służb³⁴.

Sam przebieg pielgrzymki jest również zbliżony do tego znanego z polskich warunków. Pielgrzymka rozpoczyna się poranną mszą św. w kościele pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Chicago, skąd zaczyna się obecnie piesza wędrówka. Dzień pierwszy jest podzielony na trzy etapy, po drugim jest lunch³⁵, a po trzecim kolacja i nocleg na terenie klasztoru ojców karmelitów w Munster³⁶. Podczas drogi prowadzone są modlitwy poranne, śpiewane są *Godzinki o Niepokalanym Poczęciu NMP*, odmawiane są litanie do NMP, różaniec, koronka do Miłosierdzia Bożego, odprawiana jest droga krzyżowa, prowadzony jest śpiew, ksiądz przewodnik wygłasza konferencję oraz mają miejsca świadectwa. Część drogi jest również przemierzana w ciszy. Drugi dzień podzielony jest już tylko na dwa etapy, po których następuje wejście do Sanktuarium w Merrillville zakończone uroczystą mszą św. przy ołtarzu polowym. Wcześniej pielgrzymi przechodzą przed obrazem Matki Bożej Częstochowskiej umieszczonym w kościele. Podczas wędrówki drugiego dnia podobnie pielgrzymom towarzyszy modlitwa i śpiew (*Godzinki*, różaniec, koronka) oraz mają miejsca świadectwa.

Ciekawostką związaną z pielgrzymką, na którą zwraca uwagę ks. M. Markiewicz SDS, jest fakt, że liczba wiernych uczestnicząca w mszy św. kończącej pielgrzymkę jest zazwyczaj blisko dwukrotnie wyższa niż liczba samych pielgrzymów. Jest to związane z tym, że rodziny uczestników pielgrzymki bardzo często przyjeżdżają po swoich krewnych, aby zabrać ich do domu po pielgrzymce, a dzięki temu sami również uczestniczą w liturgii. Można również zauważyć, że drugiego dnia potrafi zwiększyć się liczba pielgrzymów, którzy pokonują trasę pieszo tylko w niedzielę. Pielgrzymi, którzy nie mają swojego transportu, mają możliwość powrotu specjalnymi autobusami.

³³ Por. B.M. Jakubiec, *Chicagowska Częstochowa*, s.120n.

³⁴ Część informacji pochodzi od Kustosza Sanktuarium ks. Mikołaja Markiewicza SDS, z którym autor artykułu spotkał się 18.11.2023 r. w Merrillville.

³⁵ Ciekawostką jest fakt, że ten posiłek od lat jest sponsorowany przez rodzinę Sieczka.

³⁶ Według szacunków organizatorów ok. 1/3 pielgrzymów decyduje się na powrót na nocleg do swoich domów i na powrót następnego dnia rano, tak by zdążyć na wymarsz pielgrzymki.

WYZWANIA PASTORALNE

We współczesnych społeczeństwach, a szczególnie w społeczeństwie amerykańskim mamy do czynienia ze zjawiskiem sekularyzacji, rosnącego pluralizmu i indywidualizmu religijnego. W związku z tym działania duszpasterskie podejmowane przez Kościół powinny być coraz bardziej zróżnicowane. Należy uwzględnić coraz bardziej zindywidualizowane formy duszpasterstwa, szczególne potrzeby poszczególnych wiernych czy grup i środowisk, a jednocześnie nie należy zbyt pochopnie rezygnować z tzw. oferty dla mas³⁷. Rozwijanie ruchu pielgrzymkowego wpisuje się doskonale we wspomniane zróżnicowanie działań współczesnego Kościoła, a jednocześnie może stawać się jedną z form nowej ewangelizacji³⁸. Niewątpliwie doroczna piesza pielgrzymka do Merrillville spełnia taką właśnie funkcję, ale też zmieniający się nieustannie kontekst społeczno-kulturowy niesie ze sobą nowe wyzwania.

Jednym z nich pozostaje kwestia motywacji uczestników pielgrzymki, która często może być tylko naturalistyczna. Udział w pielgrzymce i podejmowany w niej wysiłek może być mylony ze sportowym wyczynem czy wycieczką, a same oczekiwania związane z pielgrzymowaniem czysto pragmatyczne i do tego oczekiwane „od zaraz”, jak np. uzdrowienie czy rozwiązanie jakiegoś określonego problemu³⁹. Z tego też względu szczególnie ważna jest troska o zachowanie jej religijnego charakteru oraz podejmowane działania na rzecz odpowiedniej formacji samych pielgrzymów. Nie ma konieczności by z pielgrzymowania wyrugować wszelkie pozareligijne motywacje, ponieważ one również odgrywają swoją rolę w integralnej formacji człowieka. Należy raczej właściwie porządkować hierarchię celów i motywów pielgrzymowania w taki sposób, by czynnik kulturowy czy naturalistyczny nie górował nad religijnym⁴⁰. Realizowany w czasie omawianej pielgrzymki program jasno wskazuje na jej religijny charakter, co znajduje swój wyraz w sprawowanych Eucharystiach oraz sakramencie pokuty, wypełnieniu czasu wędrówki modlitwami, religijnymi śpiewami, głoszonymi konferencjami oraz świadectwami. To wszystko tworzy szczególną atmosferę podkreślającą jej wymiar religijny i pomaga w ożywieniu i pogłębianiu wiary uczestników⁴¹. Budowaniu religijnego charakteru pomagać może również samo zachowywanie się pielgrzymów, którzy są sobie równi, a wyrazem tej równości jest fakt zwracania się do siebie „bracie” lub „siostrze”. Dzięki temu buduje się rodziną

³⁷ Por. J. Mariański, *Co mówi „Duch czasu” – sekularyzacja religii i społeczeństwo postseku-larne*, „Roczniki Nauk Społecznych” 32,1 (2004), s. 77.

³⁸ Por. M. Wilkosz, *Pielgrzymowanie w dobie kryzysu wiary*, w: *Pielgrzymi, drogi, święte miejsca*, red. M.C. Hastetter, M. Ostrowski, Kraków–Trumau 2016, s. 121.

³⁹ Por. W. Przygoda, *Duszpasterstwo w sanktuarium maryjnym*, w: R. Kamiński, B. Drożdż, *Duszpasterstwo specjalne*, Lublin 1998, s. 387.

⁴⁰ Por. M. Ostrowski, *Jesteśmy pielgrzymami...*, s. 223n.

⁴¹ Por. B.M. Jakubiec, *Chicagowska Częstochowa*, s. 126.

atmosferę, której cechą charakterystyczną jest poczucie solidarności i wzajemnej pomocy⁴².

Coraz bardziej zauważalna jest potrzeba adekwatnego sposobu przepowiadania Słowa Bożego w czasie trwania pielgrzymki, by mogło ono trafiać i być zrozumiałe dla jej uczestników, w których sporą część stanowią ludzie młodzi. Z tego względu podczas wędrówki zarówno pierwszego dnia, jak i drugiego głoszone są świadectwa przez osoby, które dzielą się swoim doświadczeniem Boga. Jak zauważył Benedykt XVI: „Słowo Boże dociera do ludzi przez spotkanie ze świadkami, dzięki którym staje się obecne i żywe. Każdemu człowiekowi, szczególnie nowym pokoleniom, potrzebne jest bowiem wprowadzenie w Słowo Boże dzięki spotkaniu z dorosłym i jego autentycznemu świadectwu, pozytywnemu wpływowi przyjaciół i towarzyszeniu wielkiej wspólnoty kościelnej”⁴³. Aby lepiej docierać z przesłaniem Ewangelii, organizatorzy zaczęli zapraszać osoby znane, które mówią o swojej relacji z Bogiem. W czasie ostatniej pielgrzymki w 2023 r. byli to Rafał Mroczek – aktor oraz Dobromir Makowski – raper i pedagog, którzy nie tylko opowiadali o swojej wierze, ale dali świadectwo swojego życia oraz włączali się w posługę, rozmowy, zabawy i śpiew⁴⁴.

Szczególną kwestią w czasie pielgrzymki jest język. Trzeba mieć na uwadze bardzo niewielką nową emigrację do USA oraz fakt, że znaczna część uczestników pielgrzymki to Polacy, którzy urodzili się już w Stanach Zjednoczonych, dla których język angielski jest językiem podstawowym, a polski jest dopiero drugim. Z tego też względu zauważalna jest potrzeba wprowadzania w czasie trwania pielgrzymki również języka angielskiego. Niestety szczególnie starsze pokolenie pielgrzymów bywa temu przeciwnie, ponieważ jest zdania, że polski charakter pielgrzymki wyraża się w dużej mierze przez posługiwanie się w jej czasie językiem polskim. W 2017 r. organizatorzy przeprowadzili wśród uczestników pielgrzymki ankietę dotyczącą preferowanego języka. Wśród 4564 zapisanych osób 3423 wskazało na język polski, 776 na polski i angielski, a 365 tylko na angielski⁴⁵. Dla pełniejszego zobrazowania tendencji warto byłoby ponownie ankietę, żeby stwierdzić przez dane liczbowe, jak sytuacja wygląda obecnie. Zdaniem organizatorów należy jednak stopniowo wprowadzać większą ilość języka angielskiego, ponieważ młode pokolenie po prostu coraz słabiej zna i rozumie język polski, który staje się dla nich niekomunikatywny. Wobec pewnego oporu pielgrzymów, którzy chcieliby zachować tylko polskojęzyczny charakter pielgrzymki, zdaniem ks. Mikołaja Markiewicza SDS rozwiązaniem mogłoby być wprowadzenie jednej grupy, która byłaby tylko anglojęzyczna (co od strony organizacyjnej byłoby bardzo trudne) lub zorganizowanie w zbliżonym

⁴² Por. A. Jackowski, I. Sołjan, *Pielgrzymowanie jako przejaw solidarności międzyludzkiej*, „Peregrinus Cracoviensis” 18 (2007), s. 14.

⁴³ Benedykt XVI, Posynodalna adhortacja apostolska *Dei Verbum* (2008), nr 97.

⁴⁴ Por. *Kronika Pieszych Polonijnych Pielgrzymek z Chicago*..., s. 20.

⁴⁵ Dane pochodzą od organizatorów pielgrzymki.

terminie analogicznej pielgrzymki, skróconej do jednego dnia, ale tylko z językiem angielskim.

Wyzwaniem pozostaje również dotarcie do jak największej liczby wiernych z samą propozycją duszpasterską, jaką jest piesza pielgrzymka. Ostatni czas to szczególnie próba dotarcia do szerszego grona osób przez media tradycyjne oraz społecznościowe. Nowy główny przewodnik pielgrzymki, którym od 2023 r. jest ks. Paweł Krężolek SDS, przyczynił się do powstania nowej strony internetowej pielgrzymki, ale również profili pielgrzymki na portalach takich jak Facebook oraz Instagram⁴⁶, które na bieżąco informowały o przygotowaniach do pielgrzymki, a w czasie trwania o jej przebiegu. W ostatnim czasie w rozpropagowanie pielgrzymki włączyły się również chicagowskie media polskojęzyczna prasa i stacje radiowe, a „Dziennik Związkowy” rozpoczął wydawanie specjalnego numeru poświęconego pielgrzymce. Jak możemy zauważyć, podejmowane są wielorakie działania, aby z propozycją uczestnictwa w pielgrzymce docierać do jak największej liczby osób, szczególnie do tych którzy korzystają głównie z najnowszych sposobów komunikacji.

PODSUMOWANIE

Tak jak zauważyliśmy na wstępie, Polacy żyjący na emigracji w USA wykazują duże przywiązanie do wiary i Kościoła w formach znanych im z ojczyzny. Stąd do dnia dzisiejszego wielu z nich uczestniczy w życiu Kościoła przede wszystkim w obrębie struktur duszpasterstwa polskojęzycznego, gdzie doświadczają wspólnoty wiary, kultu i miłości braterskiej. Współdziałanie wiernych w życiu tych wspólnot znajduje swój wyraz w przepowiadaniu Słowa Bożego, udziale w liturgii (przede wszystkim eucharystycznej) oraz w różnych formach świadczenia o miłości braterskiej⁴⁷. W przypadku migrantów szczególne miejsce zajmuje jednak również pobożność ludowa, ponieważ dla wielu z nich „jest ona fundamentalnym elementem łączności z Kościołem macierzystym i z konkretnymi sposobami pojmowania i przeżywania wiary”⁴⁸. Potrzeba istnienia form pobożności znanych z kraju pochodzenia przyczyniła się właśnie do oddolnej inicjatywy powstania ruchu pielgrzymkowego. Piesza pielgrzymka polonijna z Chicago do Merrillville jest przykładem charakterystycznej dla Polski inicjatywy duszpasterskiej, jaką jest taka forma pielgrzymowania, a która w omawianym przez nas przypadku jest realizowana w kraju emigracji. Zarówno powstanie samego sanktuarium Matki Bożej Częstochowskiej w Merrillville, jak i zrodzenie się ruchu pielgrzymkowego, jest związane z przeniesieniem typowo polskiej formy pobożności ludowej na

⁴⁶ Por. *Kronika Pieszych Polonijnych Pielgrzymek z Chicago...*, s. 21.

⁴⁷ Por. R. Kamiński, *Parafia. Przemiany w strukturze i funkcjach parafii*, Siedlce 2023, s. 83-84.

⁴⁸ Papińska Rada ds. Duszpasterstwa Migrantów i Podróżujących, *Instrukcja Erga migrantes caritas Christi* (2008), nr 46.

grunt amerykański. Analiza sposobu organizacji i przebiegu samej pielgrzymki pozwala z łatwością zauważyć, że pomimo pewnych niewielkich różnic samo wydarzenie jest bardzo podobne i zbliżone do form znanych nam z Polski. Wierny podejmujący dwudniową wędrówkę na tym pielgrzymim szlaku może poczuć się jak na analogicznej pieszej pielgrzymce w Polsce. W pielgrzymce na pewno jednak bardzo ważny jest również czynnik związany z budowaniem narodowej i kulturowej tożsamości, z którym mieliśmy już do czynienia w historii Polski m.in. w okresie zaborów czy komunizmu.

Bardzo optymistycznym faktem związanym z omawianą pielgrzymką jest dość stabilna liczba jej uczestników, która z powodu pandemii co prawda spadła, ale już w 2023 r. powróciła do liczby sprzed pandemii. Jest to tym bardziej warte zauważenia wobec faktu, że w Polsce na przestrzeni ostatnich lat wyraźnie spada liczba uczestników pieszych pielgrzymek na Jasną Górę. Wydaje się, że dużym atutem pielgrzymki do Merrillville jest jej stosunkowo krótki czas trwania wynoszący tylko dwa dni i weekendowy termin niewymagający od uczestników korzystania z dodatkowego urlopu w pracy. Warte zauważania są również liczne działania mające na celu czynić tę inicjatywę jak najbardziej adekwatną do potrzeb wiernych, czego szczególnym wyrazem jest troska o religijny charakter pielgrzymki ze strony organizatorów, ale również wykorzystywanie nowych metod w docieraniu z orędzim ewangelicznym, takich jak świadectwa głoszone w czasie pielgrzymki czy wykorzystywanie mediów tradycyjnych i społecznościowych w celu promocji i relacjonowania tego wydarzenia.

Piesza pielgrzymka polonijna z Chicago do Merrillville jest wydarzeniem bardzo interesującym pod względem pastoralnym i niewątpliwie wartym dalszego pogłębienia, a niniejszy artykuł stanowi tylko przyczynek do zainteresowania tą inicjatywą duszpasterską. Na pewno bardzo ciekawe są pytania o przyszłość tej pielgrzymki. Czy zachowa lub ewentualnie jak długo jeszcze zachowa swój polonijny charakter? Czy liczba uczestników zatrzyma się na odbudowanym poziomie sprzed pandemii czy wzrośnie, a może zacznie się zmniejszać? Jak długo dominować jeszcze będzie język polski? Odpowiedzi na te i inne podobne pytania poznamy dopiero wraz z upływem czasu, ale aktualna sytuacja i podejmowane przez organizatorów działania pozwalają przypuszczać, że dalszy rozwój omawianej pieszej pielgrzymki polonijnej jest nadal możliwy i realny.

BIBLIOGRAFIA

- Benedykt XVI, Adhortacja apostolska *Dei Verbum* (2008).
- Buczek D.S., *Kultura religijna Polonii. Analiza zagadnień*, w: *Polonia Amerykańska. Przeszłość i współczesność*, red. H. Kubiak, E. Kusielewicz, T. Gromada, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988, s. 293-323.

- Jackowski A., Sołjan I., Bilaska E., *Ośrodki turystyki religijnej w Polsce i perspektywy ich rozwoju*, „Turyzm” 9,1 (1999), s. 91-103.
- Jackowski A., Sołjan I., *Pielgrzymowanie jako przejaw solidarności międzyludzkiej*, „Peregrinus Cracoviensis” 18 (2007), s. 13-27.
- Jakubiec B. M., *Chicagowska Częstochowa*, Kraków 2021.
- Kamiński R., *Parafia. Przemiany w strukturze i funkcjach parafii*, Siedlce 2023.
- Kodeks Prawa Kanonicznego, Poznań 2022.
- Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii* (2002).
- Krakowiak C., *Z teologii pielgrzymowania i pielgrzymki*, w: *Homo Viator. Człowiek – duszpasterstwo – Kościół. Od pielgrzymki do ekologii*, red. J. Brusilo, Kraków 2022, s. 115-130.
- Kronika Pieszch Polonijnych Pielgrzymek z Chicago do Sanktuarium Matki Bożej Częstochowskiej w Merrillville, Indiana USA* (archiwum Sanktuarium).
- Leś B., *Życie religijne Polonii Amerykańskiej*, w: *Polonia Amerykańska. Przeszłość i współczesność*, red. H. Kubiak, E. Kusielewicz, T. Gromada, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988, s. 325-341.
- Mariański J., *Co mówi „Duch czasu” – sekularyzacja religii i społeczeństwo postsekularne*, „Roczniki Nauk Społecznych” 32,1 (2004), s. 49-83.
- Ostrowski M., *Duszpasterstwo w świecie turystyki*, Kraków 2020.
- Ostrowski M., *Jesteśmy pielgrzymami przed Tobą*, Kraków 2005.
- Papieska Rada ds. Duszpasterstwa Migrantów i Podróżujących, *Instrukcja Erga migrantes caritas Christi* (2008).
- Prorok C. V., *Transplanting pilgrimage traditions in the Americas*, „The Geographical Review” 93,3 (July 2003), s. 283-307.
- Przygoda W., *Duszpasterstwo w sanktuarium maryjnym*, w: *Duszpasterstwo specjalne*, red. R. Kamiński, B. Drożdż, Lublin 1998, s. 369-388.
- Przygoda W., *Pastoralny wymiar pielgrzymowania*, w: *Homo Viator. Człowiek – duszpasterstwo – Kościół. Od pielgrzymki do ekologii*, red. J. Brusilo, Kraków 2022, s. 147-167.
- Świątkiewicz W., *Viatores non eunt, ut eant. Pielgrzymowanie we współczesnej Polsce jako przejaw duchowości i styl życia*, w: *Pomiędzy sekularyzacją i religijnym ożywieniem. Podobieństwa i różnice w przemianach religijnych w Polsce i w Niemczech*, red. E. Firlit, M. Hainz, M. Libiszowska-Żółtkowska, G. Pickel, D.Pollack, Kraków 2012, s. 403-420.
- United States Census Bureau, American Community Survey – People Reporting Ancestry* (2022: ACS 5-Year Estimates Detailed Tables), [https://data.census.gov/table/ACSDT1Y2022.B04006?g=010XX00US\\$0400000](https://data.census.gov/table/ACSDT1Y2022.B04006?g=010XX00US$0400000) [dostęp: 16.12.2023].
- Wilkosz M., *Pielgrzymowanie w dobie kryzysu wiary*, w: *Pielgrzymi, drogi, święte miejsca*, red. M.C. Hastetter, M. Ostrowski, Kraków–Trumau 2016, s. 119-122.